

УДК 1(091) 930.1 (229) (477)

Олена Миколаївна Сирцова
кандидат філософських наук,
старший науковий співробітник
Інституту філософії НАН України
імені Г. С. Сковороди

ІСТОРИОСОФСЬКА КОНЦЕПЦІЯ "ПОВІСТЕЙ МИНУЛИХ ЛІТ": ВІЗАНТІЙСЬКО-СЛОВ'ЯНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

У статті розкривається зв'язок етноісторичної концепції "Повістей минулих літ" зі свідченнями візантійського імператора Костянтина Багрянородного про слов'ян у трактаті "Про управління імперією".

Ключові слова: Київська Русь, "нарци, еже суть словяне", пагани, Костянтин Багрянородний.

The article demonstrates the coherence of the ethnohistorical conception of "Narratives of Begone Years" ("Povesti vremennyh let") with the testimonies of byzantine emperor Constantine VII Porphyrogenitus about the Slaves in the treatise "De administrando imperio".

Keywords: Rus' of Kiev, Constantine VII Porphyrogenitus, "Nartsi", Pagani.

Гіпотеза про вихідний історичний зв'язок народу київської полянської держави росів-руси з етнотопонімікою Ілірика і народом Аренти-Паганії (ἡ Ἀρεντα, οἱ Ἀρεντανοί), описаним Костянтином Багрянородним в гл. 36 трактату "Про управління імперією" [3, 152–153], згадуваного венеціанськими хроністами під іменами Наренти й нарентан (Narenta) [9], а також арабськими географами як третя група росів, країна яких називалась Артанія (al-Arthānija) [2, 84, 95; 10, 103] і нарешті, зазначеним Нестором/Сильвестром в "Повістях минулих літ" під ім'ям "нарци, еже суть словѣне", яке довгий час помилково ототожнювалось дослідниками із неслов'янським народом нориків [5; 6, 210; 4, 24, 421; 1, 40, 56], дозволяє певною мірою відійти від усталеної традиції обговорення двох історично різних етнонімів – поширеного в греко-візантійських джерелах οἱ Ῥῶς (роси) і відомого в латинських свідченнях балтійсько-кельтського Ruzzi (згідно із застарілою інтерпретацією: нібито від фінського Rūotsi), як лише двох різних вимов і транскрипцій одного й того ж етноніму, який відповідав населенню Київської Русі IX ст., і зрозуміти відому з літопису самоназву полян-киян "Русь" як результат зустрічного руху та номінативного взаємонакладання, з одного боку – найдавнішої спільної самоназви групи слов'янських племен "раси-роси-руси", які в V–VI ст. прийшли зі сходу і півночі за Дунай, розселившись між Подунав'ям та Адріатикою, й одне з яких, кероване князем Києм з ім'ям "поляни" в VII ст. перемістилося з Ілірика на Подніпров'я, а з іншого боку – самоназви другої слов'яномовної київської династії роду Рюриковичів як похідної від північного, балтійського етноніма "Русь", який наводиться Нестором у "Повістях минулих літ" у кількох переліках північних племен – географічному (I), етнолінгвістичному (II, IV, V), етносоціальному (III): I. "Въ Афетовѣ же части сѣдять русь, чюдѣ, и вси языци: меря, мурома, весь, морѣдва, заволочья чюдѣ, пермь, печера, ямь, угра литва, зимѣгола, корсь, лѣтьгола, любь" [4, 24]. II. "Се бо токмо словѣнескъ языкъ в Руси: поляне, деревляне, ноугородьци, полочане, дреговичи, сѣверь, бужане, зане седоша по Бугу, послѣже же вельняне. А се суть инии языци, иже дань дають Руси: чюдѣ, меря, вѣсь, мурома, черемись, морѣдва, пермь, печера, ямь, литва, зимигола, корсь, нерома, либь: си суть свой языкъ имуше, от колена Афетова, иже живутъ въ странахъ полунощныхъ" [4, 28]. III. "Изъг-наша варяги за море, и не да имъ дани, и почаша сами в собѣ володѣти, и не бѣ в нихъ правды... И идоша за море к варягомъ, к руси. Сице бо ся зваху тѣи варязи русь, яко се друзии зовутся свеие, друзии же урмане, анъгляне, друзии гѣте, тако и си" [4, 36]. IV. "Бѣ единъ языкъ словѣнескъ: словѣне, иже сѣдяху по Дунаеву, их же прияша угри, и морава, и чеси, и ляхове, и поляне иже нынѣ зовомаю русь. Симъ бо первое преложены книга моравѣ, иже прозвася грамота словѣнскаа, иже грамота есть в Руси и в болгарѣхъ дунайскихъ" [4, 40]. V. "А словенський языкъ и руский одно есть от варягъ бо прозвася русью, а первое бѣша словене; аще и поляне звахуся, но словенскаа рѣчь бѣ. Полями же прозвани быши, зане в поли сѣдяху, а языкъ словенски един" [4, 42].

Всі п'ять переліків-визначень ясно вказують на те, що відповідно до етно-історичної концепції Нестора/Сильвестра поляни-кияни (роси) усвідомлювали себе насамперед слов'янами ("словенами" у широкому значенні слова) і по території, і по історії, і по мовній спільності за Дунаєм, а варіант самоназви "Русь" було прийнято ними лише в IX ст. разом з другою, що прийшла з півночі, але також слов'яномовною, як і перша князівської династією. Крім того, "Русь" для літописця – це етнонім не просто

північного "Афетового", а саме "заморського" походження, тобто той, що був сприйнятий від народу, який розселявся "за морем" ("и идоша за море к варягомъ, к руси "). Він також ясно відрізняє "Русь" від таких народів як "свие", "урмане", "англьяне", "гъте". Оскільки ж "свие" для нього "друзии", а популярна в дослідженнях скандинавістів етимологія "Руси" від Rūotsi спирається навіть не на самоназву, а на фінську назву шведів ("свеїв"), то в етногеографічному аспекті більш імовірним виглядає походження назви "Русь" у слов'ян від кельтської самоназви німецького народу ругів (Ruzzi), який в IV–V ст. населяв острів Rugia в південно-західній частині Балтійського моря, звідки самі кельти до кінця V-го ст. вже перемістилися на Дунай. А на їх місце, відповідно до археологічних свідчень, в VI-му ст. острові і прилеглому узбережжю був заселений слов'янами, яких називали не тільки ругами відповідно до кельтської географічної назви місця розселення, а й руянами, рунами, ранами, ренами й рутенами. На кельтське походження з острова Ругія (Rugia) назви другої слов'янської династії київських князів вказують і письмові латинські (германські) джерела, в яких княгиню Ольгу називають regina Rugorum, русів – "ругами", Балтійське море – "морем Ругів" (Mare Rugianorum), а князя русів – королем "землі ругів, яку ми звемо Русією" (terra rugorum quem nos vocamus Russeium) [8, 13–19].

Розвиток дослідження передісторії київських полян-росів (οι Ῥῶς) в Ілірику й Далмації з урахуванням кельтської версії походження вимови імені "Русь", засвоєної слов'янами-мореплавцями на острові Ругія, можна продовжити тепер прояснення цієї передісторії в тому аспекті, що після першого із зазначених літописцем витіснення волохами з Дунаю друге (аварське) витіснення [4, 24, 28] слов'ян у VII ст. з Ілірика торкнулося не тільки полян-землеробів Наренти, які рушили південним морським шляхом на Подніпров'я, а й частини нарентан-мореходів, які під іменами "ренів" або "рентан" (Theoph. Cont. : οἱ ῥεντανοί) [11] змогли новоосвоїти раніше вже освоєний кельтами острів Ругію. Тобто йдеться про те, що слов'янами, які заселили цей острів в VI–VII ст., могли бути мореходи-переселенці з Illyricum superior (Далмації), що належали до того ж невеликого слов'янського народу (н)арентан-паган, описаного Костянтином Багрянородним, який пізніше в IX ст. став прозиватися в джерелах серед найбільш знаних мореходів (піратів) південних морів, складаючи в цьому значну конкуренцію арабам, критянам і скандинавським вікінгам-мореплавцям. У цьому сенсі визначення "варяги" (οἱ Βαραγγοί) у греків могло використовуватися стосовно всіх мореходів, які займалися морською торгівлею, військово-морською службою в імперії, розбійними нападами на узбережжі і морським піратством, тобто мореплаванням у всіх його проявах.

Відтак, південно-балтійські варяги-мореходи острова Ругія (руги-руси) можуть бути зрозумілими в аспекті володіння слов'янською мовою ("се бо токмо словѣнскъ языкъ в Руси") і майбутньої цілковитій сумісності в побуті і звичаях з досить розбірливими у своїх навіть дохристиянських обрядах полянами-киянами, які, згідно з Нестором/Сильвестром, вважали що сусідні слов'янські племена, зокрема "древляне живяху звѣриньскимъ образомъ, живуще скотьски" [4, 30], як представники того ж самого слов'янського народу нарентан/"нарців", вихідців з якого візантійці, як і балтійських найманців, могли називати "варягами" не в етнічному, а у військово-морському сенсі. Етнічний аспект цієї назви проявлявся у греків тоді, коли вони вживали його з етногеографічним доповненням: οἱ Ῥωσοβαραγγοί або οἱ βαραγγοί Ῥῶς у значенні мореходів слов'янського народу росів.

За такого розуміння походження слов'янського населення острова Ругія і слов'янського роду Рюрика, що осів не пізніше VII–VIII ст. на балтійському Помор'ї, дещо по-новому може прочитуватися і формула Нестора: "от варягъ бо прозвашася русью, а первое бѣша словене; аще и поляне звахуся, но словенская рѣчь бѣ" [4, 42], яка саме і могла означати, що "Русь" – це ім'я тих слов'ян-мореходів, які після витіснення аварами з Ілірика з'явилися на південній Балтиці, і зокрема, на кельтському раніше острові Ругія, де взяли друге ім'я "ругів" (Ruzzi) за місцем нового розселення. І вже від цих лише фонетично "кельтизованих" слов'янських варягів-рентан ім'я "Русь" (Ruzzi – Runi – Rujani – Rani – Retheni) в IX ст. прийняли київські подніпровські "росо-поляни", які також колись вийшли з "полів" між Дунаєм і Адріатикою, але в іншому південному напрямку. Щодо самої ймовірності освоєння колишніми мореплавцями Далмації (н)арентанами балтійського острова Ругії, можна зазначити, що їх поява на Балтиці являла собою одну з досить характерних історичних версій адаптації давніх слов'ян після витіснення їх з Ілірика аварами в німецько-балтійському регіоні в цілому поряд з полабськими і лужицькими сербами.

Додатковим підтвердженням ймовірності приходу в той час на південну Балтику, Помор'я і особливо на раніше кельтський острів Ругія тієї "всієї Руси", про яку сказано в літописі: "и пояша собѣ всю русь, и приидоша к словенам первое, и срубиша город Ладогу, и сѣде в Ладозѣ старей Рюрикъ... " [7, 16], саме з Ілірика, а ще точніше з Далмації, слугує досить показова топоніміка Ладозько-волховського регіону, де такі характерні балканські назви, як, наприклад, погост Дунай, річка Рагуша або такі поселення на Волхові, як Любша і Велеша, а також Лучно на берегах Ільменя, могли бути повтореннями назв тих місць, звідки слов'яни прийшли. Крім того, саме в цих місцях археологи знаходять прикраси Балканського металургійного комплексу, що відносяться до VI–VII ст.

Прояснення більш складного, ніж зазвичай пропонувалося вважати в скандинавських дослідженнях, етнографічно подвійного маршруту і характеру взаємонакладання в джерелах етнонімів Ruzzi і οἱ Ῥῶς дозволяє зрозуміти, нарешті, чому при неодноразовому підкресленні Нестором того, що назва "Русь" була прийнята Києвом з Півночі від заморських варяг, яких словени-новгородці, разом з

іншими племенами данниками спочатку прогнали, не давши їм данини, а потім вирішили запросити (під 862 (6370) роком), він сам у літописному оповіданні постійно прикладає ім'я "Русь" лише до Київської, Чернігівської та Переяславської землі, а Новгородську землю так не називає, хоча варяги Русі "заморської" були запрошені, як сказано, саме словенами-новгородцями, тоді як кияни "за море" не ходили і Русь варязьку, як відомо, не запрошували. Чому ж вийшло так, що кияни взяли самоназву "Русь" від династії Рюриковичів, а новгородці не прийняли і могли називатися "Руською землею" лише в сенсі поширення на них престольної влади Великого князя Київського, а також плати данини заморським варягам (до смерті Ярослава)?

Відповідь, очевидно, полягає в тому, що русь-поляни і русь-ругіани для літописця виступали в їхній передісторії в Ілїрику територіально єдиними і спорідненими з росами-наре́нтанами, тоді як новгородці етнічно визначалися ним як інше, хоча і єдине по мові слов'янське плем'я "слов'ян" з дещо іншими звичаями, ніж у киян, які здавна вважали себе вищими за новгородців (як це особливо помітно, зокрема, в літописному апокрифі про мандрівку апостола Андрія [4, 26] і статті 907 (6415) року, де учасникам походу і перемоги над греками словенам-новгородцям київський князь Олег наказав дати вітрила "кропинни", тоді як руси-киянам – вітрила "паволочиты" [4, 46]) й іншим місцем попереднього розселення в Ілїрику, яке, очевидно, може бути згодом прояснене. Коли ж згадані (на)ре́нтанські варяги, які після витіснення з Ілїрика на кілька століть осіли на південно-балтійському острові Ругія (звідки наїздами збирали данину зі словен-новгородців, чуді, мері і кривичів, а також робили набіги на прусів), у другій половині IX ст. після Волхова, Ладоги й Новгорода з'явилися в Києві на Дніпрі, відбулося, ймовірно, етнічне та мовне взаємовпізнання полян і ругів/русів/ре́нтан (відповідно до колишньої мовно-територіальної єдності в Ілїрику під ім'ям народу Наренти/Паганії – нарців).

У загальнослов'янському і загальноєвропейському історіософському аспекті значення появи південно-балтійської групи руси (ругіан) слов'янського походження в роса-полянському Києві виходить за рамки локальної історії Києва та Подніпров'я, оскільки показує, що ті дві групи росів, які в VII ст. вийшли різними шляхами з Ілїрика, відновивши в середині IX ст. на території подніпровської Русі свою давню мовноетнічну спільність, завершили разом з тим і об'єднання в єдиний круговий європейський шлях двох раніше окремих водних шляхів: південного – "изъ грекъ по Днѣпру", яким пройшли колись переселенці з Ілїрика (Далмації) роса-поляни, і північного (балтійсько-середземноморського) "изъ варягъ въ греки", яким приблизно в той же час досягли балтійського острова Ругія мореплавці Паганії – арентани-ре́нтани-руги, і яким вони пізніше, подібно скандинавським вікінгам могли робити рейди-набіги в басейн Внутрішнього (Середземного) моря. Саме після об'єднання цих двох груп росів у Києві шлях "изъ варягъ въ греки" і "изъ грек по Днѣпру", міг бути зрозумілим сучасниками як "шлях росів" не тільки від балтійського "Mare Rugianorum" Дніпром до Понту Евксинського, названому у Нестора/Сільвестра "еже море словеть Руское", а й у протилежному напрямку від Балтики до Середземного моря, Босфору Фракійського і Понту Евксинського. Таке бачення цього кругового європейського морського шляху, як освоєного в цілому трьома групами росів, в решті об'єднаними в Києві, відображає ідейно-ключовий для "Повістей минулих літ" апокриф про апостола Андрія, який, відповідно до розповіді, пройшов цим шляхом від Синопа і Херсонеса на Понті Евксинському, потім від Понта по Дніпру до Києва і далі до Новгорода, а звідти до Риму і Константинополю, звідки знову повернувся до Понту Евксинського.

Використані джерела

1. Вилкул Т. Толковая Палея и Повесть временных лет. Сюжет о "разделении языкъ" // *Ruthenica / наук.* ред. В. Рички, О. Толочка. – Том VI / Вилкул Т. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – С. 37–85.
2. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под. ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. – Т. III. Восточные источники. Сост. части I – Т. М. Калинина, М. Г. Коновалова; части II. – В. Я. Петрухин. – М.: Русский Фонд Содействия образованию и науке, 2009. – 264 с.
3. Константин Багрянородный. Об управлении империей. Текст, перевод, комментарии / Под ред. Г. Г. Литаврина и А. П., Новосельцева / Константин Багрянородный. – М.: Наука, 1991. – 496 с.
4. Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI – начало XII века. Вступит. статья Д. С. Лихачева / Сост. и общая ред. Д. С. Лихачева и Л. А. Дмитриева. Комментарий О. В. Творогова. – М.: Художественная литература, 1978. – 463 с.
5. Повесть временных лет. Ч. 1: Текст и перевод / Подгот. текста Д. С. Лихачева, Б. А. Романова. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 405 с.
6. Повесть временных лет. Ч. 2: Приложения. Ст. и коммент. Д.С. Лихачева / Под ред. В.П. Адриановой-Перетц. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 556 с.
7. Полное собрание русских летописей. – Т. 38. Радзивилловская летопись. – Л.: Наука, 1989. – 178 с.
8. Складенко В. Г. Русь и варяги: Історико-етимологічне дослідження / Складенко В. Г. – К.: Довіра, 2006. – 119 с.
9. Iohannis Diaconi Chronicon // *Chronache veneziane antichissime / Publ. A cura di G. Monticolo.* – Roma, 1890. – Vol. 1. – P. 59–171.
10. Lewicki T. Znajomość krajów i ludów Europy u pisarzy arabskich IX i X w. // *Lewicki T. // Slavia Antiqua.* – Warszawa; Poznań, 1961. – Т. VIII. – S. 61–124.
11. Theophanes Continuatus // *Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister Georgius Monachus / E rec. I. Bekkeri.* – Bonnæ, 1838. – P. 1–481.